

УДК 94/030“XIX”

БОНДУР

Тетяна Олександрівна,

кандидат економічних наук,

провідний науковий

співробітник відділу документного

забезпечення та збереження

наукових фондів ННСГБ НААН

bondur1982@mail.ru

(м. Київ)

**ЕНЦИКЛОПЕДІЇ У «ФОНДИ ВИДАНЬ, ВИПУЩЕНИХ У XIX
СТОЛІТТІ З СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕМАТИКИ»
НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
БІБЛІОТЕКИ НААН**

У статті проаналізовано процес створення та друкування найвідоміших енциклопедичних видань кінця XIX – початку XX століття. Розкрито передумови публікації «Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона» та особливості його написання. Однією із найбільш вагомих особливостей була вільна стилістика викладу матеріалу, що спрощувало сприйняття змісту енциклопедії користувачами. Розкрито історію та особливості написання титанічної праці професора С. М. Богданова «Ілюстрований сільськогосподарський словник», вихід якого ознаменував стрімкий розвиток енциклопедичної справи кінця XIX ст. на теренах України. Висвітлено історичні аспекти створення «Повної енциклопедії російського сільського господарства і дотичних до нього наук», першим редактором якої був відомий учений в галузі лісівництва О.Ф. Рудзький – автор багатьох статей даного видання.

Ключові слова: енциклопедія, сільське господарство, видавнича справа, Брокгауз та Ефрон, С.М. Богданов, О.Ф. Рудзький.

**ENCYCLOPEDIAS IN “FUND EDITIONS PUBLISHED IN THE
NINETEENTH CENTURY WITH AGRICULTURAL DIRECTION” OF
NATIONAL SCIENTIFIC AGRICULTURAL LIBRARY OF NAAS**

The article analyzes process of creating and typing encyclopedias. Main attention is given the peculiarities of its development in the second half of XIX —

early XX century. The prerequisites for the creation of the «Encyclopedic Dictionary» of Brockhaus and Efron and the features of his writing are revealed. One of the most significant features was the stylistics of the material, which simplified the perception of the content of the encyclopedia by users. The history and peculiarities of writing the titanic work of professor S. Bogdanov «Illustrated Agricultural Dictionary», the output of which marked the rapid development of encyclopedic affairs at the end of the XIX century in the territory of Ukraine. The historical aspects of the creation of the «Full encyclopedia of Russian agriculture and the sciences that come into contact with it» are illuminated, the first editor of which was the scientist in the field of forestry, A. Rudzky is the author of many articles in this publication.

Keywords: *encyclopedia, agriculture, publishing, Brockhaus and Efron, S. Bogdanov, A. Rudzky.*

ЭНЦИКЛОПЕДИИ В «ФОНДЕ ИЗДАНИЙ, ВЫПУЩЕННЫХ В XIX ВЕКЕ ПО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ТЕМАТИКЕ» НАЦИОНАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ БИБЛИОТЕКИ НААН

В статье проанализирован процесс создания и печати самых известных энциклопедических изданий конца XIX — начала XX века. Раскрыто предпосылки создания «Энциклопедического словаря» Брокгауза и Ефрона и особенности его написания. Одной из наиболее весомых особенностей была свободная стилистика изложения материала, что упрощало восприятие содержания энциклопедии пользователями. Раскрыты история и особенности написания титанического труда профессора С.М. Богданова «Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь», выход которого ознаменовал стремительное развитие энциклопедического дела конца XIX века на территории Украины. Освещены исторические аспекты создания «Полной энциклопедии русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук», первым редактором которой был известный ученый в области лесоводства А.Ф. Рудзкий – автор многих статей данного издания.

Ключевые слова: *энциклопедия, сельское хозяйство, издательское дело, Брокгауз и Ефрон, С.М.Богданов, А.Ф. Рудзкий.*

Поява енциклопедичних видань тісно пов'язана з усією історією людської культури та науки. Ще з часів перших цивілізацій, на певному етапі їх історичного розвитку виникає потреба створення власної енциклопедії, котра могла б підсумувати всі досягнення попередників, зробити їх більш доступними та зрозумілими широким верствам населення. Незважаючи на те, що сам термін «енциклопедія» з'явився лише у XVI ст., спроби створення енциклопедичних праць відомі з найдавніших часів. Більшість з них укладалася

у формі тлумачного словника, однак деякі містили й більш розширену інформацію з того чи іншого питання, що значною мірою наближає їх до сучасного бачення енциклопедій (від *грец.* — коло знань) — наукових або науково-популярних довідкових видань, які містять найістотнішу інформацію з усіх (універсальні енциклопедії) або окремих (галузеві енциклопедії) сфер знань та практичної діяльності [8, с. 381]. Спроби створення таких комплексних видань притаманні для всіх стародавніх культур і цивілізацій.

З самого початку існування сільського господарства назривала потреба у виданні спеціальних вітчизняних книг аграрного напрямку, які б осягали всі галузі агропромислового виробництва, а також вказували на нові напрямки розвитку науки і практики. Такими науково-пізнавальними виданнями стали енциклопедії, які розкривали сутність тих чи інших явищ і процесів аграрного виробництва і слугували незамінною літературою для різних верств населення – від простого селянина до великого землевласника.

Одним із найвідоміших в Російській імперії був «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона», який друкувався видавництвом «Брокгауз і Ефрон» (повна назва «Акціонерне видавниче товариство Ф.А. Брокгауз – І.А. Ефрон»). Видавництво було засноване в Санкт-Петербурзі у 1889 році друкарем Іллею Ефроном з ініціативи професора Семена Венгерова і за участю німецького видавництва «F. A. Brockhaus», заснованого Ф.А. Брокгаузом [4].

Фрідріх Арнольд Брокгауз (4 травня 1772, Дортмунд – 20 серпня 1823, Лейпциг) – відомий німецький книговидавець, засновник видавничої компанії «Брокгауз» і видавець «Енциклопедії Брокгауз».

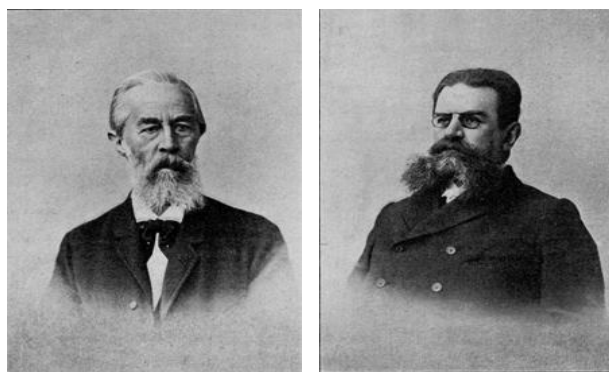
З юнацького віку Ф.А. Брокгауз захоплювався вивченням іноземних мов, торгівлею книгами і цікавився видавничою діяльністю. Так, 15 жовтня 1805 року в Амстердамі ним було засноване одне з перших підприємств з торгівлі і видання німецьких книг.

Разом з тим, Брокгауз заснував щомісячний журнал німецькою мовою «Individualitäten» і видав багато творів в області точних наук та політики. Але його книговидавниче підприємство при несприятливих умовах того часу,

особливо після об'єднання Голландії і Франції, не могло йти успішно, тому він вирішив покинути Амстердам і перенести свою друкарню до Німеччини. У 1811 році він відновив свою видавничу діяльність у Альтенбурзі, спочатку під назвою видавництва «Kunst- und Industrie Comptoir von Amsterdam», яку 15 січня 1814 року перейменував на видавництво «Ф. А. Брокгауз» [1].

Ще в 1808 році Фрідріх Брокгауз купив видавниче право на розпочате в 1796 році видання енциклопедичного словника «Conversations Lexikon», який став прототипом російського видання «Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона».

Основною метою «Акціонерного видавничого товариства Ф.А. Брокгауза – І.А. Ефрона» став випуск «Енциклопедичного словника», для якого був розроблений спеціальний шрифт.

Книговидавці: доктор Ф.А. Брокгауз та І.А. Ефрон

«Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона» – універсальна енциклопедія російською мовою, яка випускалася в 1890-1907 роках. Видання виходило в двох варіантах – 41 том і 2 додаткових (менша частина тиражу) і в напівтомах – 82 і 4 додаткових. Перші 8 напівтоми були видані під редакцією І. Е. Андрієвського, інші – під редакцією К.К. Арсенєва і Ф.Ф. Петрушевського.

Енциклопедія містить 121 240 статей, 7 800 ілюстрацій і 235 карт. У своїй тематиці вона не залишала поза увагою жодної з відомих на той час наукових сфер, містила величезну кількість понятійних та біографічних статей, значна частина яких не втратила актуальності й до сьогодні.

Редакторами відділів енциклопедії та авторами окремих її статей були:

1. Венгеров Семен Опанасович – відділ історії літератури.
2. Воєйков Олександр Іванович, професор – відділ географії.
3. Менделєєв Дмитро Іванович, професор – хіміко-технічний відділ.
4. Соловйов Володимир Сергійович – відділ філософії.
5. Соловйов Микола Феопемптович – відділ музики.
6. Карєєв Микола Іванович – відділ історії.
7. Ковалевський Олександр Онуфрійович, академік – відділ

біологічних наук.

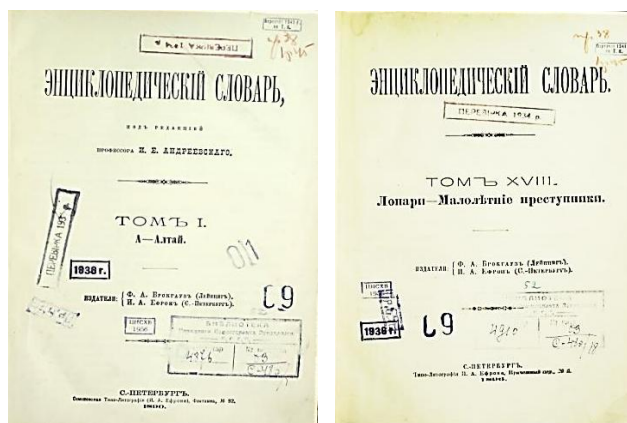
8. Шевяков Володимир Тимофійович, професор – відділ біологічних наук.

9. Рад Олександр Васильович – сільськогосподарський відділ.

10. Сомов Андрій Іванович – відділ образотворчих мистецтв [3].

Історія створення енциклопедичного словника досить цікава. У 1889 році власник однієї з петербурзьких друкарень Ілля Абрамович Ефрон з ініціативи професора Семена Опанасовича Венгерова уклав договір з німецьким видавництвом «F.A. Brockhaus» на переклад на російську мову великого енциклопедичного словника «Konversations Lexikon», випущеного цим видавництвом. Спочатку передбачалося обмежитися переведенням цього видання, але тільки з більш докладним викладом питань, що стосуються Російської імперії. Передбачалося випустити всього 16-18 томів [5].

Перші вісім томів (до літери «В»), що вийшли під загальною редакцією професора Івана Юхимовича Андрієвського, були майже дослівним перекладом з невеликою адаптацією для російського читача. Ці томи викликали масу претензій до якості перекладу, загальне керівництво виданням також залишало бажати кращого.

**Енциклопедичний словник / під ред. проф. І.Е. Андрієвського. –
СПб.: Вид. Ф.А. Брокгауз, І.А. Ефрон. – 1890.**

Після смерті професора Андрієвського редакцію очолили академік Костянтин Костянтинович Арсен'єв і професор Санкт-Петербурзького університету Федір Хомович Петрушевський, що знаменувало новий період в історії енциклопедії. Починаючи з 9 тому перекладний матеріал відходить на другий план, стає значно більше фактичного і статистичного матеріалу. Особлива увага приділяється географічним статтям, в редакційній статті вказується: «русские города помещаются решительно все, с присоединением еще местечек, сел и деревень, имеющих более 3-х тысяч жителей или почему-либо заслуживающих внимания».

«Енциклопедичний словник» почав друкуватися в двох варіантах. Перший, більш розкішний і дорогий, складався з 41 тома, другий, з більш скромним оформленням – з 82 напівтомів. Розділивши своє дороге видання на напівтоми, фірма зробила його більш доступним для широкого загалу читачів, завдяки чому тираж був доведений до рекордної на той час цифри – 130 тисяч примірників.

До складу редакції були запрошені видатні вчені та філософи того часу: Д.І. Менделєєв, В.С. Соловйов, С.О. Венгеров, А.М. Бекетов, О.І. Воєйков та багато інших. З цього моменту енциклопедія починає поповнюватися оригінальними статтями і основна увага приділяється питанням, що охоплюють історію, культуру та географію Росії. Витіснення перекладних статей оригінальними, поява нових авторів позначилися на самому характері видання:

з тривіальної енциклопедії воно перетворилося в збори новітніх досягнень і відкриттів у всіх областях науки і техніки [3].

«Енциклопедичний словник» виходив друком з 1890 по 1904 роки. Щорічно виходили в світ 4-5 томів. Великий на ті часи тираж (30 тис. примірників) зумовлював поширення словника на ринку, незважаючи на досить високу ціну.

До 1907 року були видані додаткові 4 напівтоми, сюди також увійшло все найбільш цінне з того, що з різних причин виявилось пропущеним в попередніх томах або з'явилося вже після виходу енциклопедії. Вісімдесят другий напівтом завершується портретною галереєю редакторів і співробітників «Енциклопедичного словника», що складався з 300 портретів: від головного редактора – до простого друкаря тексту.

Популярність «Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона» та попит на нього були настільки високими, що практично відразу після виходу з друку першого видання розпочалася робота над другим, яке отримало назву «Новий енциклопедичний словник», що мав складатися з 48 томів. Його публікація розпочалася у 1911 році під загальною редакцією академіка К. Арсеньєва. Це видання мало охопити те саме коло знань, що і «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона», але в більш компактній та сучасній обробці. Однак через економічну кризу, викликану Першою світовою війною, у 1916 році видання «Нового енциклопедичного словника» було призупинено на 29 томі, а потім і зовсім припинено.

Однією із особливостей енциклопедичного словника була вільна стилістика викладу матеріалу. Елементи белетристики зустрічаються не тільки в біографічних статтях, багато з яких читаються як захоплюючі розповіді, але і в наукових. Багато в чому така розкутість в подачі матеріалу – наслідок залучення до написання статей найвизначніших вчених того часу, адже, як відомо, найбільш дохідливо що-небудь пояснити може тільки той, хто сам вільно орієнтується в даній області знань. До того ж тоді не було прийнято редагувати статті, роблячи їх шаблонними, і авторський стиль залишався

недоторканим. Слід зауважити, однак, що в статтях на теми з історії, мистецтва, літератури така манера іноді поєднувалася з порушенням принципу об'єктивності: у висвітлення питань автори часто привносили розхожі для того часу або свої власні оцінки.

Розвиток енциклопедистики уже на території України припадає на середину ХІХ ст., й передумовою для цього стає відкриття у 1805 р. Харківського університету й особливо Університету Святого Володимира в Києві у 1834 році. Саме цей навчальний заклад досить швидко став осередком української освіти та науки, як загальної, так і національної.

Так, яскравим прикладом розвитку української енциклопедичної справи стало видання «Ілюстрованого сільськогосподарського словника» під редакцією професора агрономії в Імператорському університеті Святого Володимира С.М. Богданова, який побачив світ у 1895 році в Києві. Це титанічна праця однієї особи.

Творець словника Сергій Михайлович Богданов був відомим вітчизняним вченим-агрономом, фізіологом рослин, педагогом та одним із засновників київської школи ґрунтознавців, професором та громадським діячем.

Визнаний науковець публікував статті та переклади у популярних на той час сільськогосподарських журналах «Землеробство», «Землеробська газета», «Сільське господарство і лісівництво», «Господар», «Записки Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії». Упродовж декількох років редагував журнал Київського товариства сільського господарства «Землеробство».

Поряд з інтенсивною науковою і педагогічною діяльністю С.М. Богданов брав активну участь у роботі різних громадських організацій, зокрема Природничо-дослідницького товариства при Університеті Св. Володимира та Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Він був редактором другого та третього Київських обласних з'їздів [2].

Діяльність вченого сприяла раціональній та прогресивній економічній політиці в сільському господарстві, вдосконаленню й поширенню галузевих наукових надбань і знань.

Професор С.М. Богданов та його безцінна праця «Ілюстрований сільськогосподарський словник»

Найвідоміша праця професора С.М. Богданова «Ілюстрований сільськогосподарський словник» призначена бути довідковою книгою з усіх галузей сільського господарства, передусім, для селян та дрібних землевласників. Як зазначає сам автор: «Потреба у виданні словника зумовлюється широким колом запитань від селян, які надходять до редакцій різноманітних періодичних видань» [7, с. 1-2]. Таким чином, головна мета створення словника – задовольнити інформаційні потреби населення у різних галузях господарювання.

У книзі виокремлено наступні розділи: ґрунтознавство, загальне землеробство, садівництво і городництво, загальну зоотехнію, птахівництво, бджільництво, шовківництво, рибицтво, агрономічна хімія, фізика і метеорологія, сільськогосподарське машинобудування, інженерне та будівельне мистецтво, ентомологія, сільськогосподарська економія, статистика і правознавство, а також деяка довідкова інформація.

Це видання вміщує 1446 сторінок і близько 1000 малюнків та схем, складалося з дванадцяти випусків.

У 80-х роках XIX століття у П.А. Костичева виникла ідея створення енциклопедії сільського господарства, думку якого цілком поділяли такі видні діячі тогочасної науки, як О.Ф. Баталін, О.С. Єрмолов, В.І. Ковалевський та ін. Однак, раптова смерть П.А. Костичева, потім батька і сина Баталіних затримала вихід цієї праці. Для інших редакторів постало багато нових, більш складних вимог і питань. Ініціативу зі створення енциклопедії взяв на себе відомий учений в галузі сільського та лісового господарства, професор О.Ф. Рудзький.

Майбутній великий учений-лісівник народився в родині простого окружного лісничого, здобув освіту в Чернігівській гімназії та Петербурзькому лісному інституті. Відразу після закінчення інституту був направлений в Лисинське навчальне лісництво для керівництва студентами старших курсів Лісового інституту. Але вже в 1861 році Олександр Феліціановіч був відряджений до Західної Європи і відвідав Німеччину, Францію, Бельгію, Голландію, Англію.

Через 16 років після закінчення Лісового інституту (1876 р.) О.Ф. Рудзький повернувся до цього закладу, але вже як професор лісовпорядкування і таксації. Учений залишається професором лісовпорядкування до самої смерті, займаючи кафедру рівно двадцять п'ять років (до 1901 р.).

В різні роки О.Ф. Рудзький був редактором «Лісового журналу», журналу «Сільське господарство і лісівництво», «Землеробської газети», засновником і редактором журналу «Плодівництво» (1890-1895), засновником журналу для вчителів «Шкільне господарство» (з 1896 р.). Під його редакцією вийшло перші 5 томів «Повної енциклопедії російського сільського господарства і дотичних до нього наук» (1900-1901 рр.), для якої професор написав 34 статті [6].

Три роки пішло на детальну розробку програми енциклопедії, на пошук співробітників і на матеріальне забезпечення цієї справи. До співпраці були задіяні 117 кращих спеціалістів з різних галузей сільського господарства.

Перший том «Повної енциклопедії російського сільського господарства і дотичних до нього наук» вийшов у світ в 1900 році в Санкт-Петербурзі. Книги друкувалися в друкарні Імператорської Академії Наук, і лише додатковий 12-й

том був надрукований в Сенатській друкарні. Всі 12 томів енциклопедії налічують близько 20 тисяч сторінок, величезну кількість ілюстрацій, схем і таблиць.

Енциклопедичне видання «Повна енциклопедія російського сільського господарства і дотичних до нього наук» та його перший редактор, професор О.Ф. Рудзький

Ця енциклопедія призначена для господарів, яким потрібно було навести довідку за окремими питаннями, відшукати пояснення того чи іншого факту, отримати пораду відносно якого-небудь культурного прийому, тієї чи іншої породи худоби, того чи іншого способу переробки продукції сільського господарства тощо [9].

В енциклопедію включені такі галузі сільського господарства, як землеробство, тваринництво, бджільництво і шовківництво, молочне господарство, сільськогосподарська економія, вчення про сільськогосподарські машини, лісівництво, рослинництво (плодівництво і городництво), загальне садівництво та декоративне садівництво, переробка продуктів сільського господарства. Значне місце відведено питанням ветеринарії, а також викладу найбільш цікавих тем з ботаніки, зоології, метеорології, кліматології, хімії та ґрунтознавства. Особлива стаття присвячена сільськогосподарській бібліографії. Кожному поняттю в енциклопедії дано докладне пояснення: предмети трактуються на основі наукових досягнень і підтверджуються

практикою. В кінці книги міститься вичерпний алфавітний покажчик, в якому наведені всі поняття, які трактовуються в енциклопедії [8].

Редколегія видання намагалася досягти того, щоб вміст «Енциклопедії» мав не тільки теоретичний, а й практичний напрямок, але водночас залишався на висоті тогочасної науки.

Нині матеріали енциклопедій XIX століття – суспільне надбання; хоча в науково-технічному плані і у висвітленні багатьох гуманітарних питань енциклопедії вже сильно застаріли, але багато їх статей, як і раніше, представляють виняткову інформаційну, культурну та історичну цінність.

Таким чином, підготовка енциклопедичних видань належить до тих пріоритетних сфер суспільного життя, що визначають його духовний та ідеологічний потенціал. Протягом тисячі років існування книжкової спадщини українського суспільства історичні та культурні традиції, вибудовані на непересічних досягненнях попередників, були необхідною запорукою цивілізаційного розвитку, стрижнем духовної єдності народу, важливою складовою національної ідеї.

Список використаних джерел

1. *Брокгауз Фридрих Арнольд* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org>. – Загол. з екрану.
2. *Богданов Сергій Михайлович* – Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esu.com.ua>. – Загол. з екрану.
3. *Энциклопедический словарь* / Ф. А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб.: Семеновская типолитография [И.А. Ефрона], 1890. — Т. I. – 480 с.
4. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org>. – Загол. з екрану.
5. *Ефрон Илья Абрамович* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org>. – Загол. з екрану.
6. *Жизнеописание выдающихся деятелей лесного хозяйства России. Век девятнадцатый. Рудзкий Александр Фелицианович (1838-1901)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lesnyk.ru>. – Загол. з екрану.
7. *Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства* / С.М. Богданов [проф. агрономии в Импер. ун-те Св. Владимира]. – К.: Тип. Перта Барского, 1895. – 1446 с.

8. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.encyclopedia.ru>. – Загол. з екрану.

9. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. – СПб.: Тип. ИАН. Изд. А.Ф. Девриена, 1900. – Т. 1. – 1307 с.

References

1. *Brokgauz Frydrykh Arnold* [Brockhaus Friedrich Arnold]. – Access mode: <https://ru.wikipedia.org>. [in Russian].

2. *Bohdanov Serhij Mychajlovyč – Encyklopedija Sučasnoji Ukrajiny* [Sergey Bogdanov – Encyclopedia of Contemporary Ukraine]. – Access mode: <http://esu.com.ua>. [in Ukrainian].

3. Brokgauz, F.A. and Efron, I.A. (1890). *Entsiklopedicheskiy slovar'*. [Encyclopedic Dictionary]. St. Petersburg, 1, 480. [in Russian].

4. *Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza y Efrona* [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron]. – Access mode: <https://ru.wikipedia.org>. [in Russian].

5. *Efron Il'ya Abramovych* [Ilya Efron]. – Access mode: <https://ru.wikipedia.org>. [in Russian].

6. *Zhyzneopysanye vydayushchykhnya deyateley lesnoho khozyaystva Rossyy. Vek devyatnadtsatyy. Rudzkyu Aleksandr Felytsyanovych (1838-1901)* [Biography of outstanding forestry workers in Russia. The century is the nineteenth. Alexander Rudzky]. – Access mode: <http://www.lesnyk.ru>. [in Russian].

7. Bohdanov, S. (1895). *Yllyustryrovannyy sel'skokhozyaystvennyy slovar'. Entsyklopedyya sel'skoho khozyaystva*. [Illustrated agricultural dictionary. Encyclopedia of Agriculture]. Kyiv, 1446. [in Russian].

8. *Polnaya entsyklopedyya russkoho sel'skoho khozyaystva y soprykasayushchykhnya s nym nauk* [Full Encyclopedia of Russian Agriculture and Related Sciences]. – Access mode: <http://www.encyclopedia.ru>. [in Russian].

9. (1900). *Polnaya entsyklopedyya russkoho sel'skoho khozyaystva y soprykasayushchykhnya s nym nauk* [Full Encyclopedia of Russian Agriculture and Related Sciences]. Yzd. A.F. Devryena. [Publishing house A.F. Devrena]. 1, 1307. [in Russian].

Рецензент:

Бородай І.С. д.і.н., професор

Надійшла до редакції 21.03.2017 р.